

[7] 2019 7[1]

АГГ+ часопис за архитектуру, грађевинарство, геодезију и сродне научне области
ACEG+ Journal for Architecture, Civil Engineering, Geodesy and other related scientific fields

002-020   **Оригинални научни рад** | Original scientific paper
UDK I UDC 271.222(497.11)-523.4-9:726.51(497.6)
DOI 10.7251/AGGPLUS1907002S
Рад примљен | Paper received   12/04/2019
Рад прихваћен | Paper accepted   08/07/2019

Љиљана Шево

*Универзитет у Бањој Луци, Академија умјетности, Универзитетски град,
Булевар војводе Петра Бојовића 1А, 78000 Бања Лука, Република Српска, БиХ,
ljiljana.sevo@au.unibl.org*

**ПОРУЧИОЦИ И ПРОЈЕКТАНТИ -
НАЦРТИ ЗА ПРАВОСЛАВНЕ
ЦРКВЕ У ВИШЕГРАДУ, ЗЕНИЦИ,
БЛАЖУЈУ, ТРНОВЦУ И
ВОЂЕНИЦИ**

**PATRONS AND DESIGNERS -
PROJECTS FOR ORTHODOX
CHURCHES IN VIŠEGRAD,
ZENICA, BLAŽUJ, TRNOVAC
AND VODJENICA**

Оригинални научни рад

Original scientific paper

Рад прихваћен | Paper accepted

08/07/2019

UDK | UDC

271.222(497.11)-523.4-9:726.51(497.6)

DOI

10.7251/AGGPLUS1907002S

Љиљана Шево*Универзитет у Бањој Луци, Академија умјетности, Универзитетски град,
Булевар војводе Петра Бојовића 1А, 78000 Бања Лука, Република Српска, БиХ,
ljiljana.sevo@au.unibl.org*

ПОРУЧИОЦИ И ПРОЈЕКТАНТИ - НАЦРТИ ЗА ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ВИШЕГРАДУ, ЗЕНИЦИ, БЛАЖУЈУ, ТРНОВЦУ И ВОЂЕНИЦИ

АПСТРАКТ

У Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву сачувано је више од четрдесет пројеката за изградњу православних цркава. Овдје су представљена четири нацрта за цркве с куполом и један за триконхално здање без куполе.

Најстарији нацрти су вишеградски (из 1882) и зенички (из 1889), који представља изглед цркве настале 1883–1885. године. У оба случаја име пројектанта остаје непознато – вишеградска скица је непотписана, а потписи Франца Блажека и, можда, Милоша Комадине на зеничком нацрту нису потврда њиховог ауторства. Нацрти свједоче о жељама поручилаца да изгледом богомоље покажу везу са српским сакралним градитељством 13. вијека (Вишеград) или да њоме визуализују нараслу моћ и углед православне заједнице, која своју задужбину гради по угледу на Саборну цркву у Сарајеву (Зеница). Пројекат за Цркву Светог Саве у Блажују настаје 1895/96, такође у складу с одређењем поручиоца, Црквене општине. Пројектант Август Буча је овдје идеју о националној препознатљивости отјелотворио у историцистичком ханзенатском слогу, који је тада био општепрепознат као неовизантијски, а у овом случају и као православни и српски. „Српско-византијски“ стил гробне капеле доњотузланских трговаца Јовановића на Трновцу готово је извјесно био инициран њиховим жељама, а реализован 1899. године, промишљеним приступом пројектанта Франца Блажека. Неоморавска триконхална основа цркве у Вођеници, коју је 1911. пројектовао Милош Миладиновић, можда се може сматрати тежњом поручилаца да њихов храм личи на моштанички.

Представљени пројекти су ријетка свједочанства о улози „носилаца патронажног механизма у процесу настанка и уобличавања црквене архитектуре“ у Босни и Херцеговини у аустроугарском периоду, када је одсуство националне државе резултирало непостојањем јасног става о градитељским сакралним облицима који би тај идентитет исказивали.

Кључне ријечи: *Босна и Херцеговина, аустроугарски период, пројекти, неовизантијски стил, српско-византијски стил, Август Буча, Франц Блажек, Милош Миладиновић*

PATRONS AND DESIGNERS - PROJECTS FOR ORTHODOX CHURCHES IN VIŠEGRAD, ZENICA, BLAŽUJ, TRNOVAC AND VODJENICA

ABSTRACT

There are more than forty projects for building Orthodox churches preserved in the Archives of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo. Presented here are four projects for the churches with domes and one for three-conchal building with no dome.

The oldest projects are those of Višegrad (dated from 1882) and Zenica (dated from 1889), which represents the church built between 1883-1885. Name of the architect remains unknown in both cases

– a project for the church in Višegrad is not signed and signatures of Franz Blazek and perhaps Miloš Komadina on a project for the church in Zenica are not a proof of them being the authors. Projects testify the wishes of the church patrons for their temples to show connection with the Serbian sacral architecture of the 13th century (Višegrad) or to visually manifest growing economic power and social standing of the Serbian Orthodox community, building their church similar to the cathedral in Sarajevo (Zenica). Project for the St Sava church in Blažuj was created in 1895/96, following wishes of the patrons, representatives of the Church community. Project of August Butscha embodied the idea of national recognition in historicist neo-byzantine style created by famous architect of historicism Teophil Hansen, which was back in the time generally recognized as a neo-Byzantine style, and in this specific case as an Orthodox and Serbian one. “Serbian-Byzantine style” of the mausoleum chapel of Lower Tuzla merchants Jovanovićs at Trnovac was almost for sure initiated by their wishes, and the chapel was built in 1889 by well-thought design of the architect Franz Blazek. Neo-Moravska three-conchal basis of Vodjenica church, projected in 1911 by Milos Miladinovic, can be considered as an aspiration of the church patrons to have their temple look like Mostanica.

Projects presented can be considered as rare testimonies to the role that “carriers of the patronage mechanism in the process of originating and forming of the church architecture” had in Bosnia and Herzegovina in the Austro-Hungarian period, when the lack of national state resulted in lack of a clear view of the sacral construction forms that would express its identity.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Austro-Hungarian period, projects, neo-Byzantine style, August Butscha, Franz Blazek, Miloš Miladinović*

1. УВОД

У Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву сачувано је више од четрдесет пројеката за изградњу православних цркава. Међу њима је и неколико нацрта који се тичу само интервенција на храмовима саграђеним прије 1878. године, најчешће доградње звоника. Најстарији међу њима је из 1882, а најмлађи из 1914. године. Само два нацрта су датована у 1882. односно 1883. годину, дакле прије него што је 1884. оформљено Грађевинско одјељење Земаљске владе у Сарајеву [24: 22–45] и у њему започела израда типских пројеката за здања разних намјена, па и за богомоље различитих конфесија – међу њима и православне. У фондovima Архива Босне и Херцеговине бројно преовлађују управо типски планови, тек незнатно прилагођавани потребама конкретне градње.

Сачуван је, међутим, и један број нацрта који показују другачије и комплексније архитектонске замисли. Неки од њих су планови за цркве с куполама, неки су пројекти за једнобродна здања с бочним правоугаоним пијевницама, а сачуван је и један нацрт за триконхос без куполе.

2. АНАЛИЗА ПРОЈЕКТА И ИСТОРИЈСКИ ПОДАЦИ О ПОРУЧИОЦИМА

Већ је у ранијим истраживањима установљено да је у православном градитељству Босне и Херцеговине од 1878. до 1914. године настао изразито мали број куполних здања [1: 39–42; 2: 153, 157, 158]. Четири овдашње куполне цркве могу бити подробније анализирани на основу скица/нацрта/пројеката из Архива Босне и Херцеговине.

2.1. ЦРКВА РОЂЕЊА БОГОРОДИЦЕ У ВИШЕГРАДУ

Већ у раним годинама аустроугарске управе настала је, нажалост непотписана, скица за православну цркву у Вишеграду, под насловом: „Skizze Der zu erbauenden Kirche у

Višegrad”, у доњем десном углу датована: „Rogatica am 28 Dezember 1882” [25: кутија 18, 1883, 6–519]. Ради се о цртежу на милиметарском папиру, а приказани су основа, попречни пресјек и подужна фасада до нивоа висине обимних зидова те горњи дио јужне фасаде с кровом и куполом. Основа показује једнобродни простор с правоугаоним пијевницама прислоњеним уз сјеверни и јужни зид, споља и изнутра петостраном апсидом на истоку, без звоника. На подужној фасади су два полукружно завршена прозора. Купола има доњи осмоугаони тамбур, који се преко зарубљене осмостране пирамиде сужава према горњем, такође осмоугаоном тамбуру, а над њим је плитка кришката осмострана калота, која носи лантерну. Очигледно је да је купола замишљена као дрвена конструкција, будући да на основи нису предвиђени слободностојећи носачи, а димензије унутрашњег распона поткуполног простора (сјевер – југ 4,95 м; запад – исток 5,70 м) искључују могућност да се тамбур, чији је распон 6,30 м, ослања на унутрашње углове бочних пијевница. Просторна замисао је инспирисана традицијом српског сакралног градитељства 13. вијека, такозване рашке школе.

Занимљиво је да се архитектонска замисао која у великој мјери показује разумијевање српске средњовјековне градитељске прошлости појавила на почетку грађења православних цркава под аустроугарском влашћу, а да у потоњим типским пројектима није поновљена. Одсуство потписа аутора на нацрту упућује на претпоставку да су Цркву Рођења Богородице у Вишеграду градили домаћи мајстори, без академског школовања, а да је анонимни инжењер или техничар Земаљске владе у котарском уреду у Рогатици израдио скицу само за потребе издавања дозволе за градњу. Наведену претпоставку, међутим, не подржава наслов нацрта – „Скица за изградњу (erbauenden) цркве у Вишеграду”. На основу у овом тренутку доступних података, није могуће доношење чврстих закључака, али „неорашко” просторно рјешење вишеградске цркве свакако треба посматрати у свјетлу чињенице да се Вишеград налази на самој граници са Србијом, и то управо с оном њеном облашћу у којој се у 13. вијеку формирало рашко градитељство и у којој су цркве рашког типа најгушће концентрисане. Може се претпоставити да су као узор послужила веома поштована средњовјековна духовна средишта чија удаљеност од Вишеграда није велика: манастир Бања код Прибоја или још угледнији центар – манастир Милешева код Пријепоља [3: 17–26; 4: 113–117].

2.2. ЦРКВА РОЂЕЊА БОГОРОДИЦЕ У ЗЕНИЦИ

Међу старије сачуване нацрте православних цркава с куполом у Босни аустроугарског периода спада и онај који садржи основу и подужни пресјек Цркве Рођења Богородице у Зеници.

Његов наслов је „Planskizze der orient orth Kirche in Zenica”. У доњем десном углу је датум и потпис Франца Блажека, који је пројекат видио и потписао – „aufgen und gezeichnet Travnik im Februar 1889 FBlazek”. У доњем лијевом углу је, испод ријечи „vidi”, још један, прилично нечитак потпис – вјероватно се ради о потпису Милоша Комадине. Основа показује псеудотробродно рјешење, с два пара стубова који носе куполу и дијеле простор наоса на средишњи, шири, и два бочна, ужа брода. На сва четири угла су торњеви квадратне основе, а у југозападном торњу су степенице. Западни торњеви се ослањају на пуне зидове, а источни на по два зида (спољна) и један стубац (унутрашњи). Апсида је споља и изнутра полукружна, а испред западног зида је звоник ослоњен на четири ступца. Попречни пресјек показује да је наос надвишен дрвеном таваницом, у чијем средишту је купола на осмостраном тамбуру, израђена од дрвета. Звоник се

завршава кровом у облику осмостране пирамиде. Између кула на сјеверној и јужној фасади су забати.

Постојећа Црква Рођења Богородице у Зеници у потпуности одговара описаном пројекту. Оно што, међутим, збуњује јесте чињеница да је сачувани нацрт датован у 1889. годину, а поуздано се зна да је градња цркве почела 1883, а завршена 1885. године, када ју је осветио дабробосански митрополит Сава Косановић [28: год. VIII, бр. 97, 30/18 август 1885].

У Љетопису српске православне парохије у Зеници наводи се да је градња цркве започета по узору на Саборну цркву у Сарајеву, а намјера је била да, као и сарајевски православни катедрални храм, у елевацији има једну централну и четири мање угаоне куполе. Зенички храм су, према Љетопису, градили домаћи мајстори. Наводно су радови обустављени због материјалних неприлика и аустроугарске окупације, из чега би требало да се претпостави како је градња почела прије 1878, премда се у истом тексту као почетак градње наводи 1883. година. Неволне прилике су, према Љетопису, довеле парохијане у дилему да ли да наставе градњу богомоље која је већ до под кров била озидана, или да већ сазидано сруше и саграде храм скромнијих димензија. Одлучили су се за прву опцију, али је, у складу с могућностима, грађевина изведена коначно са само једном, а не пет купола, колико има сарајевски Саборни храм [26]. Текст Љетописа заснива се на изјавама старијих свештеника, а не на писаним свједочанствима, те његове наводе није могуће сматрати у потпуности поузданим.

Цртежи основе и попречног пресека које потписују Блажек и (вјероватно) Комадина 1889. године су, очито, технички снимак постојећег стања, а не пројекат за градњу. Могуће је да је снимак израђен за потребе судског поступка у спору који је током 1889. и 1890. године, код Окружног суда у Травнику, а потом и на Врховном суду, Црквена општина Зеница водила с предузетником Иваном Молнаром, градитељем који је општину тужио због неисплаћеног хонорара [25: 1900, кутија 437, бр. 46–142].

На основу претходно наведених података није могућа идентификација пројектанта зеничке цркве. Технички снимак из 1889. године вјероватно је сачинио Милош Комадина (уколико се потпис у доњем десном углу нацрта може сматрати његовим), који је од августа 1898. био ангажован у Окружном уреду у Травнику [29: 79], а овјерио га је Франц Блажек, који је од 1892. до 1902. године радио у Грађевинском одјељењу Земаљске владе у Сарајеву [24: 337-339; 6: 247; 17: 36].

Неџад Курто тврди да је зеничку православну цркву пројектовао Јосип Ванцаш, [5: 371], наводећи као извор за ту тврдњу текстове објављене у Сарајевском листу 1885. и 1886. године. Ни у једном од новинских текстова на које се Курто позива име пројектанта се не помиње. Зна се да је Јосип Ванцаш пројектовао и надгледао обнову средњовјековне цркве у Добруну 1886. године [7: 65–83]. Покровитељ обнове Добруна била је бароница Вилхелмина Николић, чији је муж, барон Федор Николић, од 1884. до 1886. године, обнашао дужност цивилног адлатуса Земаљске владе у Сарајеву. Он је значајним износом подупро и градњу православне цркве у Рељеву 1884–1886. године [8: 100]. Ванцаша, као фаворизованог пројектанта Земаљске владе у Сарајеву, за обнову Добруна је вјероватно ангажовао утицајни барон Николић. У Сарајевском листу од 8. 6. 1884. године у опису свечаности у манастиру Добруну (поводом почетка обнове манастирске цркве) се наводи да је барон Николић „...довео и архитекта (име се не наводи) који је зготовљен нацрт овог храма носио те је свако видјети могао какав ће се диван овдје храм божји подигнути“ [28: год. VII, бр. 63, 8. 4. 1884]. Поводом освећења Цркве Рођења

Богородице у Зеници Сарајевски лист извјештава да је свечаности, поред административног управитеља барона Кучере, присуствовао и барон Николић [28: год. VIII, бр. 107, 23/11. 9. 1885]. Ипак, за сада није познат ниједан поуздан податак који би потврдио да се и у пројектовању зеничке цркве, као у добрунском случају, Федор Николић заузео за ангажман Јосипа Ванцаша.

2.3. ЦРКВА СВЕТОГ САВЕ У БЛАЖУЈУ

О Цркви Светог Саве у Блажују из 1897. године и њеном пројектанту Августу Бучи (August Butscha) у старијој су литератури већ објављени најзначајнији подаци [6: 248]. Будући да је пројекат блажујског храма објављен у књизи Јелене Божић из 2001. године [8: 102–103], овдје ће бити представљени само основни подаци о њему. Наслов у горњем лијевом углу гласи: „Bau der griech. Orient. Kirche J 1895 im Blažuj”, потпис пројектанта је у доњем лијевом углу: „A Butscha Saraj 12/II 96”, у доњем десном углу је овјера: „Sarajevo im Juli 1896/Der Sectionschef: Estix”. Едмунд Стикс је био руководиоца Грађевинског одјељења Земаљске владе од 1885. до 1901. године [24: 33]. У средини се потписао Јохан Келнер (Johann Kellner), који је од 1884. до 1905. године био руководиоца Одсјека за високоградњу [24: 25]. Сачувани пројекат садржи цртеже западне и источне (апсидалне) фасаде.

Буча се определио за историцистичко рјешење, за које се обично сматра да је византијске инспирације, премда основа у облику слободног равнокраког крста није честа у византијском сакралном градитељству, нити се на византијским фасадама (осим у српској архитектури 13. вијека) јавља украс у виду низа слијепих аркадица (ломбардијски фриз). У погледу стила, овдје се ради о неовизантизму ханзеновског типа, какав може да се види на Капели на гробљу у Мацлајнсдорфу (Matzleinsdorf) у Бечу. Ту је капелу Теофил Ханзен (Theophil von Hansen) пројектовао 1857. године, а она се препознаје као узор у раду неких архитеката у Србији тог времена, на примјер Светозара Ивачковића [9: 69–71, 84–86]. Неовизантизам ханзеновског типа може се уочити на пројекту за цркву у Блажују, и то првенствено у основи слободног крста и блоковитости волумена, али и у кружној основи тамбура, ломбардијском фризу, те типичној трифори са смјеном слијепих и правих прозора на апсиди. Од Ханzenових неовизантијских пројеката у великој мјери одудара висок звоник на западном прочељу, са основом квадрата у доње двије трећине висине и полигоналном основом у горњем дијелу, који, фронтално гледан, заклања визуру на доминантну куполу над наосом. Пројекат за цркву у Блажују показује мању склоност ка декоративним појединоцима но што је то карактеристично за типичну ханзенатику, али нема сумње да је Август Буча, који је вјероватно био добро обавијештен о бечким неовизантијским трендовима, надахнуће за цркву у Блажују нашао у Ханzenовим пројектима или пројектима Ханzenових сљедбеника.

Буча је рођен у Немешту (Némešt, Moravska) 5. VIII 1855, а умро у Брну 12. I 1925. године. Завршио је Специјалну школу за архитектуру на Академији ликовних умјетности у Бечу. Послије студија службовао је у Бечу код архитекте Георга Демског (Georg Demski), чији је рад обиљежен историцизмом – неоренесансом, необароком – али потом и сецесијом. Буча је живио и радио у Сарајеву у посљедњој деценији 19. вијека. Био је сарадник на неким пројектима, на примјер при градњи хотела „Аустрија” на Илици 1892, а као самосталан пројектант ангажован је за мање објекте, као што су: мостићи у парку на Илици 1893, измјена на прочељу хотела „Аустрија” на Илици 1893, трибине тркалишта Бутмир 1894, те мањи објекти на Илици 1895. године. На изведбеном пројекту Градске

тржнице у Сарајеву је једини потписан, али Неџад Курто, због беспријекорно примијењеног неоренесансног концепта, сматра да је идејно рјешење у овом случају Ванцашево. Премда је Бучин опус у Босни скромног обима, Курто овог аутора описује као архитекту „веома солидног образовања”, а његова дјела сврстава у „најбоље радове архитектуре хисторицизма у Сарајеву” [5: 314]. Промишљено проведене ханзеновске замисли на цркви у Блажују, сведен украс, чистота површина и складне пропорције овог здања потврђују цитирану оцјену о Бучином образовању и квалитету његовог рада.

Прилично је вјероватно да је одређено пројектанта за неовизантијски концепт било подстакнуто посебним захтјевом поручиоца, Српске православне црквене општине у Блажују. Забиљежено је да је црква у Блажују подигнута као реакција на изградњу католичке цркве на Ступу (1891), настојањем блажујског свештеника Стеве Трифковића, који „...схвати да је православље у опасности и одлучи да ради на томе да се, као одговор на тај рад, поред католичке цркве подигне православна црква” [8: 103]. Прилично висока цијена градње, готово 25.000 форинти, те посебно чињеница да је сам митрополит Ђорђе Николајевић приложио 4.000, а Земаљска влада чак 5.000 форинти, свједоче о амбицијама поручилаца цркве у Блажују [1: 42]. Очито је да је ово здање било израз намјере сарајевских Срба да се његовим (за оне прилике) монументалним димензијама, али ништа мање и његовим „православним” изгледом, визуелно отјелотвори колико социјално-економска моћ, толико и национална освијешћеност.

2.4. КАПЕЛА СВЕТОГ ГЕОРГИЈА НА ТРНОВЦУ КОД ТУЗЛЕ

У Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву чува се још један нацрт за православну богомољу с куполом. Ради се о гробљанској капели посвећеној Светом Георгију, коју је, за угледне српске трговце из Тузле, браћу Јовановић, пројектовао Франц Блажек [25: кутија 64ц, бр. 88]. Нацрт с насловом „PROJEKT FÜR EINE GRABKAPELLE AUF DEM OR. ORTH. FRIEDHOFE IM D. TUZLA” у доњем десном углу потписује шеф Грађевинског одјељења Едмунд Стикс: „SARAJEVO AM APRIL 1899 DER SECTIONSCHIEF Estix”. У средини је потпис Јохана Келнера, руководиоца Одсјека за високоградњу: „13/4 99 Kelnner”, а у доњем лијевом углу потписао се пројектант: „FBlazek 14/IV 99”. Пројекат садржи основу крипте и основу цркве, цртеже западне и јужне фасаде те подужни пресјек. Основа је у облику тролиста, олтарска конха је нешто дубља од бочних. На западној страни је уска правоугаона припрата, на чијим су крајевима – сјеверном и јужном – пројектоване степенишне кружне куле. Средњи дио западне фасаде, испред којег је тространо степениште, благо је истурен у односу на крила припрате. Подужни пресјек показује да су бочне конхе, као и олтарска апсида, надвишени полукалотама, а над средишњим се простором уздиже купола са осмоугаоним тамбуром, који се, преко зидане конструкције у облику зарубљене осмоугаоне пирамиде, ослања на четири поткуполна полукружна лука. Оба торња над бочним дијеловима припрате надвишена су куполама, на којима се, као и код централне куполе капеле, калота ослања на осмоугаоне тамбур. Над полукружно завршеним западним порталом, степенасто усјеченим у дебљину зида, с украсним колонетама и архиволтом, постављена је велика украсна розета. Изнад ње, средишњи дио западног прочеља завршава се полукружним фронтоним. Бочни дијелови западног прочеља имају по један правоугаоно завршен прозор у доњој и по један полукружно завршен, с полукружним надвојем, у горњој зони, а такви су и прозори на конхама. Фасаде су рашчлањене у хоризонталне траке. Украшава их један хоризонтални вијенац, а кровни вијенци и вијенац фронтоне богато су декорисани фризом аркадица.

У стилском погледу, Блажеков пројекат гробне капеле на Трновцу инспирисан је моравском црквом сажетог типа. Како архитектура историцизма као надахнуће слободно користи различите градитељске облике из прошлости, тако се и овдје јавља слободна интерпретација – умјесто једне масивне куле над припратом, карактеристичне за грађевине моравске школе, на Трновцу се јавља рјешење с два звоника. Припрату у виду тријема с два бочна торња надвишена куполама, веома сличну трновачкој, пројектовао је 1892. године Јулијус Херман (Julius Herrmann) на Капели Светог Николе на православном гробљу у Осијеку. Та је капела такође била породична маузолејна задужбина браће Костић, богатих трговаца из осјечког Доњег града [10: 205–216]. Сличност између осјечке и трновачке капеле увиђа се и у третману фасада, покривених хоризонталним тракама, само што на пројекту за капелу браће Јовановић није јасно да ли се ради о двобојним тракама, свеприсутним на неовизантијским пројектима Теофила Ханзена и његових ученика, или је ријеч о фугама којима се у малтеру имитира градња правилним каменим тесаницима, какав је случај на Хермановом пројекту за капелу браће Костића.

Франц Блажек (Franz Blazek, Залеш, Чешка, 1863 – Хорице, 1944) завршио је Архитектонски одсјек Умјетничке школе у Брну 1882. године и Специјалну школу за архитектуру код професора Фридриха Шмита (Friedrich Schmidt) на Академији ликовних умјетности у Бечу 1888. године. Службовао је код Едуарда Слободе (Eduard Svoboda) у Брну и Макса Флајшера (Max Fleischer) у Бечу. У Сарајеву је од 1892. године, када је урадио неколико пројеката за објекте на Илици (1892–1893). Његов потпис се налази на нацртима за павиљоне на Миленијској изложби у Будимпешти (1895), за Гимназију у Мостару (1898), за касарну на Бистрику (1898) и касарну у Мостару (1899–1901). Блажек је потписао и нацрте за дуванску откупну станицу у Стоцу (1893), за медресу у Бихаћу (1892), за типове мектеба (1894) и конак у Мостару (1900). У Грађевинском одјељењу Земаљске владе у Сарајеву као хонорарни сарадник радио је до 1902, а наредне године вратио се у Чешку [5: 337–339; 6: 247].

Неџад Курто дефинише Блажека као архитекту „раскошног талента и слободе израза“, који показује отклон од „ортодоксног историцизма“ у „слободном дијалогу са фолклором“, што је било пресудно за успјех његовог пројекта за Миленијску изложбу у Будимпешти, на којој интерпретира „добро схваћен карактер стамбене архитектуре у Босни“ [5: 316–318]. Наведене оцјене могле би се изрећи и у случају Блажековог пројекта за цркву на Трновцу. Та је црква резултат темељитог проучавања типологије моравских триконхоса, са слободном интерпретацијом појединих дијелова, интерпретацијом којом се ствара ново архитектонско дјело, а не директна копија узора одабраног из српске средњовјековне градитељске традиције.

Премда заслуга за оживљавање српске средњовјековне архитектуре у капели на Трновцу у великој мјери припада пројектанту, у овом се случају мора претпоставити и постојање вјероватно немале улоге поручилаца. Браћа Перо, Лазо и Јован Јовановић из Доње Тузле, синови Ристе Јовановића, који је још 1868. године био члан Црквене општине у Тузли [11: 9, 75], били су 1893. године, са донацијама од 1.500, 2.100 и 3.000 форинти, највећи приложници за градњу српске школе у Доњој Тузли [30: год. 1893, св. 6, с. 256]. Перо Јовановић се помиње и као приложник за православну цркву у Варешу и за манастир Гомионицу [30: год. 1891, св. 11–12, с. 459; год. 1894, св. 3, с. 134], а био је и инвеститор градње једног од три биоскопа који су постојали у Тузли прије Првог свјетског рата (Кино „Колосеум“). За велетрговину браће Јовановић сматрало се да спада међу двије највеће, не само у Тузли већ и у читавој Босни и Херцеговини, а на

фотографији из 1896. године, као чланови тузланског Црквено-школског одбора, тројица Јовановића сједе у првом реду, одмах уз митрополита [12: 82, 83, 110]. На основу претходно наведених података ствара се слика о Јовановићима као прегаоцима на пољу социјалног напретка и културе, и то јасно национално одређеним. Нису до детаља познате њихове пословно-трговачке и друштвене везе нити њихово евентуално познавање сличних маузолејних задужбина у оновременој Краљевини Србији (Харишева капела у Земуну, 1875; Капела Светог Николе на Новом гробљу у Београду, 1893) или код православних сународника у Загребу (православна капела у Мирогоју) и Осијеку (поменута капела браће Костић) [9: 79–80, 84–85; 13: 112, 117]. Могуће је да је од тројице Јовановића бар Лазо био тјешње повезан и боље упознат с дешавањима у оновременој Краљевини Србији. Он је, као члан депутације црквено-школских општина која је 1896. године ишла на преговоре у Беч и као један од најистакнутијих представника опозиције која је присуствовала проглашењу „Уредбе о аутономији” 1905. године, био директно укључен у борбу за црквено-школску аутономију [14: 97, 139, 149]. Зна се да су босанскохерцеговачки Срби током те борбе имали интензивне контакте с интелектуалцима и друштвеном елитом у Србији [15: 177–181]. Премда наведени подаци дају тек посредну основу за претпоставке о кретањима и познанствима Јовановића из Доње Тузле, не би требало сумњати да су они ангажовали угледног Владиног инжењера с прилично јасним захтјевима за препознатљив „национални” изглед свог маузолеја. Стога гробну капелу на Трновцу треба посматрати као, у Босни и Херцеговини аустроугарског раздобља, риједак примјер срећног резултата произашлог из споја имућних и национално свјесних поручилаца и талентованог и образованог пројектанта.

2.5. ЦРКВА УСПЕЊА БОГОРОДИЦЕ У ВОЂЕНИЦИ

Међу потписаним пројектима за православне цркве у Босни и Херцеговини од 1878. до 1914. године налази се још један којем се може дати епитет „неоморавски”. Ради се о пројекту за Цркву Успења Богородичиног у Вођеници код Бихаћа, чији је наслов „ПЛАН ЗА СРП. ПРАВОСЛ. ЦРКВУ У ВОЂЕНИЦИ”, који у доњем лијевом углу потписује: „ПРОЈЕКТАНТ Мил. Миладиновић”. У доњем десном углу су подаци о мјесту и времену настанка нацрта: „САРАЈЕВО 19/XII 1911” [25: кутија 64ц, бр. 248–201/3]. Пројекат садржи основу, подужни пресјек, западну и јужну фасаду и попречни пресјек кроз наос. Основа показује једнобродни простор којем су уз сјеверни и јужни зид на источној половини наоса придодате по једна – споља тространа, а изнутра полукружна конха. Олтар се састоји од кратког правоугаоног предолтарског травеја (чије одвајање од наоса назначују пиласстри) и споља петостране, а изнутра полукружне апсиде. Припрата је помоћу два ступца, који носе галерију, одвојена од наоса. У зони тих стубаца су на сјеверној и јужној фасади пројектована врата, са степенишним прилазом полукружне основе. Звоник квадратне базе истурен је испред западне фасаде, а ослања се на западни зид и два вањска ступца. Наос је надвишен полуобличастим сводом. На јужној фасади су правоугаоно завршена врата, изнад којих је позиционирана полукружно сведена бифора с полукружним надвојем. На бочним конхама и на апсиди су по три полукружна прозора с надвојима. На средњем дијелу западне фасаде је цјелина с вратима и бифором, истовјетна с рјешењем на јужној фасади. Изнад ње је још једна бифора, истог облика какав има она над вратима, али нешто ужа, а под барокно извијеним кровом звоника је лучно завршена квадрифора.

У овом тренутку нису позната писана свједочанства на основу којих би се могло установити да ли је тролисно, неоморавско рјешење храма у Вођеници настало по жељи поручилаца или по науму пројектанта. Вођеничка парохија је, према подацима из 1911. године, обухватала четири села, имала укупно 2.598 душа, стару цркву, за коју се наводи да је од дрвета и у веома лошем стању. Поменута црква је здање које су 1879. године подигле српске добротворке мис Ирби и мис Џонстон. Она је служила као школа, а потом је претворена у ћелију, уз коју је око 1890. године дограђен дрвени звоник. Четири године прије него што је настао Миладиновићев пројекат за вођеничку цркву, у селу је саграђен парохијски стан, солидно зидан, од тврдог материјала [16: 85–86; 30: год. 1894, св. 13, с. 127]. Из наведеног би се могло закључити да је вођеничка парохија почетком друге деценије 20. вијека била у економском успону, али је та опсервација недовољна за било какве претпоставке о посебним жељама парохијана када је ријеч о изгледу њиховог новог храма. Чини се, међутим, да би се захтјеви парохијана могли наслутити на основу потенцијалне везе између Вођенице и манастира Моштанице. Петар С. Иванчевић, моштанички игуман од 1904. до 1914. године, објавио је 1900. године у Босанској вили текст о попу Ђурађу Каран-Карановићу, који је средином 19. вијека био свештеник у селима вођеничке парохије – Суваји и Вођеници [31: год. XV, 1900, бр. 19, с. 257]. Иванчевић је и сам рођен негдје у околини Бихаћа [17: 202], а и Петар Поповић Пеција, славни вођа Кнешпољске буне, чије је име у нераскидивој вези с Моштаницом, рођен је у Бушевићу, селу свега 18 километара удаљеном од Вођенице. Из дрварско-петровачког и бихаћког краја, дакле из непосредног окружења села Вођенице, били су неки од најистакнутијих предводника устанка 1875/76. године – Голуб Бабић, поп Каран, поп Василије Вајан Ковачевић, поп Јован Пећанац. У устанку је Моштаница имала важну улогу, а и њен тадашњи игуман Кирило Хаџић био је међу устаничким вођама [18: 48, 53, 85, 87, 90]. Наведене завичајне везе можда су допринијеле посебном поштовању Вођеничана према угледном манастирском центру у Моштаници, чија је црква тролисне основе. Није немогуће да су управо стога парохијани Вођенице тражили да њихова нова црква буде триконхос, моштаничког типа, макар без куполе, која је за њихове материјалне могућности била недостижна.

Подаци о аутору пројекта за цркву у Вођеници нису малобројни, али ни рјечити у смислу утврђивања његовог евентуалног интересовања за дефинисање „националног“, неоморавског модела у пројектовању православних богомоља.

Зна се да је Милош Миладиновић 1896/97. године завршио Средњу техничку школу у Сарајеву. Један од најранијих података о његовом раду потиче из 1906. године, када јавља Епархијском управном и просвјетном савјету у Тузли да ће почетком наредне године отворити грађевински технички биро у Травнику, те моли да се његов рад препоручи свештеницима [27: бр. уруцбеног записника 1734]. Миладиновић је био главни извођач радова при градњи Цркве Успења Богородице на Палама 1908. године, а помиње се и као градитељ цркве у Горњем Драгаљевцу [19: 9; 2: 158–159]. Прије Првог свјетског рата пројектовао је већи број стамбених зграда у Сарајеву, Зграду православне црквене општине (1910) и зграду друштва „Просвјета“ (1911). Неџад Курто наводи да је Миладиновић градио Краљев дворцац у Хан Пијеску (1919–1923). Претпоставља се да је на неким објектима на којима се налази само Миладиновићев потпис овај градитељ био извођач, а не пројектант [5: 328–329; 20: 111], како себе изричито интитулише на вођеничком пројекту. Титулу „пројектант“ Милош Миладиновић је испред свог имена ставио и на пројекат за цркву у Гламочу. На њему су у доњем лијевом углу забиљежени мјесто и датум израде – „Травник у јуну 1907“, а у доњем десном углу је потпис –

„Пројектант: Мил. Миладиновић градитељ”. Нацрт за једнобродни гламочки храм показује звоник над припратом надвишен кровом кришкастог, благо луковичастог облика, забате на подужним зидовима у зони припрате и фризове аркадица испод кровних вијенаца, чиме се подудара с типским пројектом за већи православни храм из 1901. године [21: 105–106]. Од њега одступа само полукружним сводом над наосом, који је овдје замијенио равну таваницу с типског нацрта. Године 1910. овај аутор се потписао и на пројекту реновирања Цркве Успења Богородице у Чајничу: „Измјерио и израдио Мил. Миладиновић, концес. градитељ” [25: кутија 64ц].

Премда наведени подаци свједоче да је велики дио Миладиновићевог опуса настао према поруџбини и под окриљем Српске православне цркве у Босни и Херцеговини, тешко да иједан од њих открива његово посебно занимање за градитељске облике који би исказивали националну идеју у сакралном градитељству.

Кад је ријеч о пројекту за цркву у Вођеници, треба свакако указати на одсуство куполе над централним дијелом богомоље, на чињеницу да су бочне конхе ниже од олтарске (а не једнаке висине, као код цркава моравског типа), као и на појаву витког звоника барокне силуете (умјесто моравске масивне куле над припратом), што све представља значајна одступања од српске сакралне архитектуре поменутог раздобља. Вјероватно је да су наведена одступања последице скромних финансијских могућности поручилаца, али и Миладиновићевог приклањања свеопштем историцистичком еклектицизму. Ван сумње остаје закључак да је неоморавска традиција у сакралном градитељству код Срба у Босни и Херцеговини аустроугарског времена заступљена ријетко – триконхос с куполом на Трновцу и овај у Вођеници без куполе једини су до сада познати њени примјери.

3. ЗАКЉУЧАК

На примјеру пет овдје анализираних нацрта/пројеката православних цркава у Босни у вријеме аустроугарске управе може се разматрати условљеност статусом и захтјевима поручилаца и способношћу пројектаната да на поменуте захтјеве одговоре.

Најстарији нацрти, вишеградски (из 1882) и зенички (из 1889), који представља изглед здања насталог 1883–1885. године, очит су примјери градње по узору на старије, угледне и поштоване богомоље. У оба случаја име пројектанта остаје непознато (потписи Франца Блажека и, можда, Милоша Комадине на зеничком нацрту нису потврда њиховог пројектантског ауторства, а наводи Неџада Курте о Јосипу Ванцашу као градитељу зеничког храма остају непоткријепљени) и постоји знатна вјероватноћа да су обје цркве градили анонимни домаћи нешколовани мајстори. О посебним жељама поручилаца вишеградског храма нема писаних свједочанстава, али се оне могу наслутити у имитацији просторних рјешења из српског сакралног градитељства 13. вијека. Намјере Зеничана да саграде здање по узору на сарајевску Саборну цркву забиљежене су у црквеном Љетопису. Може се закључити да у првој половини девете деценије претпрошлог вијека градњу куполних цркава у Босни одређује жеља поручилаца да изгледом своје нове богомоље покажу везу са славном средњовјековном прошлосту (Вишеград) или да њоме визуализују нараслу економску моћ и друштвени углед српске православне заједнице (Зеница), стасале толико да се може мјерити с вијековима најснажнијом и најутицајнијом црквеном општином у Босни и Херцеговини – сарајевском. Захтјевније у погледу градитељске вјештине и скупље у изведби, цркве с

куполом (макар и од дрвета) могле су и у аустроугарском раздобљу градити готово искључиво богатије градске црквене општине. Велики број њих је успио да сагради своје храмове у периоду између похода Омер-паше Латаса 1851. и устанка у Босни и Херцеговини 1875. године, те су вишеградски и зенички Срби раних осамдесетих година 19. вијека сустижали оно што су Срби Височани, Ливњаци, Брчаци, Бијељинци, Мостарци, Дувњаци, Фочаци, Љубињци, Љубушаци и други постигли у претходне три деценије [22: 550–551].

Из анализе нацрта вишеградске и зеничке цркве јасно је како је њихово куполно рјешење, као израз потребе да се визуелно искаже национално одређење, резултат посебних, јасно дефинисаних захтјева поручилаца, без нарочитог доприноса неког по имену познатог инжењера/пројектанта. Премда недостају конкретни подаци, чини се да су градитељски облици ових двију цркава настали и без уплива врховних црквених ауторитета, митрополита и Конзисторије.

Десетак година касније пројекат за Цркву Светог Саве у Блажују настаје такође у складу са ставом поручилаца, представника Црквене општине, али у овом случају много јасније уобличеним у изјави о потреби да се градњом монументалног храма брани „православље (које) је у опасности“. У Записнику сачињеном 1. децембра 1893. године у Котарском уреду у Сарајеву, а који је потписао предсједник Српске православне црквене општине у Блажују парох Стево Трифковић с члановима Црквене општине, изричито се наводи: „Ми желимо да се црква на сваки начин по предложеном нацрту сагради јер размјере исте одговарају броју народа који исту ће походити... У противном случају, тј. ако би се мања црква правила, не би народ уписаних прилога придонио, нити радом градњи цркве помогао“ [25: кутије 18 и 64ц]. Овај пут је иницијатива Црквене општине координисана с настојањима црквеног врха – митрополит Ђорђе Николајевић прилаже за градњу блажујске цркве знатну суму, а у тестаменту изражава жељу да у овом храму буде сахрањен: „...у цркви блажујској уза десни зид нека се начини ... гробница у коју ће се ... сахранити моји земни остаци“ [8: 102–103]. Пројекат Августа Буче је одговорио на специфичне захтјеве патрона – идеју о националној препознатљивости и визуализацију социјалне моћи и утицаја српске заједнице у Сарајеву отјелотворио је у историцистичком ханзенатском слогу, који је у то вријеме био општепрепознат као неовизантијски, а у овом случају и као православни и српски.

Премда конкретни писани подаци о захтјевима доњотузланских трговаца Јовановића о изгледу њихове маузолејне задужбине за сада нису пронађени, не треба сумњати да је „српско-византијски“ стил ове гробне капеле био инициран посебним захтјевима поручилаца, а реализован промишљеним приступом образованог и даровитог пројектанта. Наиме, крајем 19. и на самом почетку 20. вијека у Краљевини Србији „аутохтона српска форма црквене архитектуре је била препозната у српско-византијском стилу, у моравској школи...“ [23: 233]. Неупитно је да су Јово, Перо и Лазо Јовановић, припадници друштвено-економске српске елите, с јасним националним одређењем исказаним кроз мноштво њихових активности, имали прецизан и категоричан став и у погледу стилског архитектонског израза своје маузолејне задужбине као визуелне саморепрезентације.

У случају капеле на Трновцу било би занимљиво размотрити и неке хронолошке податке. „Српско-византијски стил ... препознат у моравској школи ...“ у Краљевини Србији се формира и примјењује послје 1890. године, а зачиње се већ раније, након прославе петстогодишњице Косовског боја у Крушевцу 1889. године и реновирања

једног од најрепрезентативнијих и најугледнијих моравских споменика – Лазарице – у којој се важан дио прославе одиграо [23: 232–233]. О прослави косовског јубилеја су и браћа Јовановићи и Франц Блажек могли бити обавијештени, ако не непосредније, онда бар на основу текста „Косовска петстогодишњица у Србији”, објављеног у Босанској вили [31: 1889, год. V, бр. 12, 188]. Косовско предање било је једна од окосница националне идеје и код Срба у Босни и Херцеговини, па је годишњица прослављена и у Сарајеву, Мостару и Чајничу [31: 1889, год. V, бр. 13, 204–208], али у којој мјери је она могла бити подстицај поручиоцима трновачког маузолеја да Лазарицу доживљавају као слику свог идентитетског конструисања – о томе се у овом тренутку може само нагађати. Извјесно је једино да је Црква Светог Георгија на Трновцу претходила неоморавском „тренду” у Србији, гдје су се цркве тог стилског опредјељења веома ријетко градиле у другој половини 19. вијека, прије 1890. године [9: 135]. У неким будућим истраживањима требало би одговорити на питање зашто босанско и херцеговачко грађанство, као један од најутицајнијих носилаца националне идеје, није наставило инсистирање на ктиторству какво су пласирали тузлански Јовановићи, тј. зашто ово неоморавско, „српско-византијско” рјешење није примијењено више никада у грађењу православних цркава у Босни и Херцеговини под аустроугарском влашћу.

Уколико су овдје изнесене претпоставке о нарочитим везама вођеничке парохије с Моштаницом исправне, онда се и неоморавска триконхална основа цркве у Вођеници може сматрати остварењем специфичних тежњи поручилаца, чије су материјалне могућности биле скромније од оних којима су располагали њихови зенички и блажујски сународници, а готово незнатне у поређењу са средствима која су у свој маузолеј уложили богати тузлански трговци.

Представљени пројекти могу се сматрати ријетким свједочанствима о улози „носилаца патронажног механизма у процесу настанка и уобличавања црквене архитектуре” [23: 106] у Босни и Херцеговини у аустроугарском периоду. Одсуство националне државе, као покретача и контролора модела који би формирали јавни визуелни идентитет босанскохерцеговачких Срба, резултирало је непостојањем јасног става о градитељским сакралним облицима који би тај идентитет исказивали. У нацртима вишеградске, зеничке и вођеничке цркве облик који ће бити историјски аргумент идентитета тражи се у опонашању старих, многопоштованих узора, а покретачи те потраге су поручиоци, и то, како се чини, без знатнијег доприноса пројектаната. Пројекат за цркву у Блажују показује функционалну спрегу ктитора и аутора пројекта, у којој овај потоњи, постављен пред задатак да обликовно дефинише национални стил, а притом ни сами поручиоци немају јасну визију тог стила, посеже за општеприхваћеном формулом неовизантизма свог времена. Мјеру заслуга за успјешно успостављен концепт уобличавања традиције на капели на Трновцу тешко је одредити. Обавијештеност и национална освијешћеност патрона у овом се случају не може оспорити, али изгледа да су даровитост, образовање и стваралачка посвећеност задатку архитекте допринијели опредмећењу идеје у једнакој мјери, ако не и знатније.

4. БИБЛИОГРАФИЈА

4.1 ШТАМПАНИ ИЗВОРИ

- [1] Шево, Љиљана, „Осврт на архитектуру православних цркава у Босни и Херцеговини од 1878. до 1918. године”, *Savremene percepcije kulturnog nasljeđa*

- Austrougarske u Bosni i Hercegovini, Radovi sa simpozija od 22. novembra 2014, Sarajevo, 2014, s. 39–47.*
- [2] Шево, Љиљана, „О градитељима православних цркава у Босни и Херцеговини у вријеме аустроугарске управе“, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (historija, historija umjetnosti, arheologija)*, Vol. 4, Sarajevo, 2016, s. 147–164.
- [3] Ђурић, Војислав, „Милешева и дрински тип цркве“, *Рашка баштина I*, Краљево, 1975. с. 17–26.
- [4] Терзић, Славенко, „Милешева у историјској свести Срба у 19. веку“, *Осам векова манастира Милешева: Зборник радова*, 2013, с. 113–117.
- [5] Kurto, Nedžad, „Arhitektura Bosne i Hercegovine“, *razvoj bosanskoga stila*, Sarajevo, 1998.
- [6] Krzović, Ibrahim, „Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878–1918“, *katalog izložbe*, Sarajevo, 1987.
- [7] Божић, Јелена, „Obnova manastirske crkve u Dobrunu (1886)“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, год. VIII, бр. 8. Бања Лука, 2016, с. 65–83.
- [8] Божић, Јелена, „Српске православне цркве у Сарајеву“, у књизи *Свједоци историје*, Бањалука, 2001, с. 96–105.
- [9] Кадијевић, Александар, „Један век тражења националног стила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)“, Београд, 2007.
- [10] Damjanović, Dragan, „Kapela Svetog Nikole u Osijeku, arhitekta Juliusa Herrmanna“, *Osječki zbornik*, Vol. 28, Osijek, 2007. s. 205–216.
- [11] Црногорчевић, Живко, „Мемоари“, приредио Миленко С. Филиповић, Београд, 1966.
- [12] Trifković, Dragiša, „Tuzlanski vremenoplov“, Београд, 1981.
- [13] Дамјановић, Драган, „Неовизантијска архитектура храмова Српске православне цркве у Хрватској у XIX веку“, *Византијско наслеђе и српска уметност III: Замишљање прошлости и рецепција средњег века у српској уметности XVIII–XXI века*, Београд, 2016, с. 107–117.
- [14] Маџар, Божо; Папић, Митар, „Политика и православна црква у Босни и Херцеговини 1878–1945“, 2005, Бањалука.
- [15] Маџар, Божо, „Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу“, Сарајево, 1982.
- [16] Шематизам Православне Српске Митрополије Бањалучко и Бихаћке за годину 1911, Бањалука 1912.
- [17] Саџак, Младенко, Петар С. Иванчевић, игуман српске будућности, Крајина, Бања Лука, год. X, бр. 37; 2011, с. 200–218.
- [18] Теиновић, Братислав, „Српски устанак у Босни 1875–1878“, Бањалука, 2006.
- [19] Васиљевић, Момир, протојереј-ставрофор, „Стотину година храма Успења пресвете Богородице у Палама“, Пале, 2009.
- [20] Krzović, Ibrahim, „Arhitektura secesije u Bosni i Hercegovini“, Sarajevo, 2004.
- [21] Вожић, Јелена, „Типски пројекти српскоправославних цркава у вријеме аустроугарске управе у Босни и Херцеговини“, *Гласник Удружења архивских радника Републике Српске*, год. IX, број 9, Бањалука, 2017, с. 97–113.
- [22] Шево, Љиљана, „Босна – земља која се повија али не мијења? Осврт на архитектуру православних цркава у Босни и Херцеговини од 1851. до 1875. године“, у *Андрићев Латас*, ур. Бранко Тошовић, Грац – Букурешт – Београд – Бањалука, 2018, с. 545–564.
- [23] Макуљевић, Ненад, „Црквена уметност у Краљевини Србији (1882–1914)“, Београд, 2007.

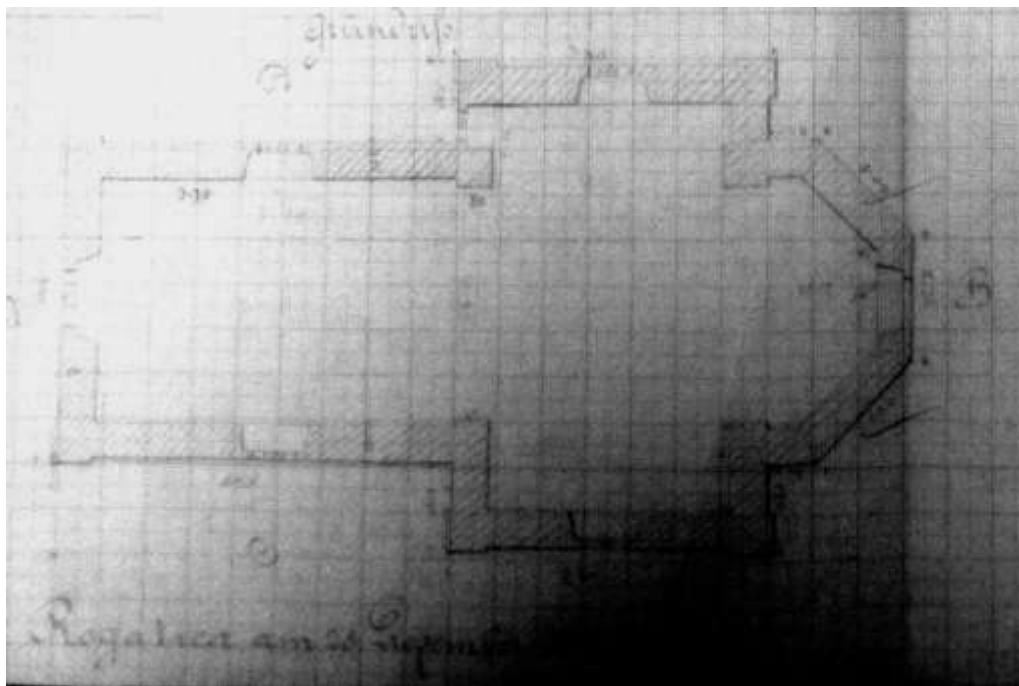
4.2 ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- [24] Dimitrijević, Branka, „Organizacija državne građevinske službe u periodu 1878–1918. u Bosni i Hercegovini, u Arhitekta Karlo Paržik“, doktorska disertacija odbranjena na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu, 1989, s. 22–45. Dostupno na: http://www.karloparzik.com/PDFs/11.Poglavlje_%20VI_Organizacija_gradjevinske_sluzbe.pdf, [30.10.2019].

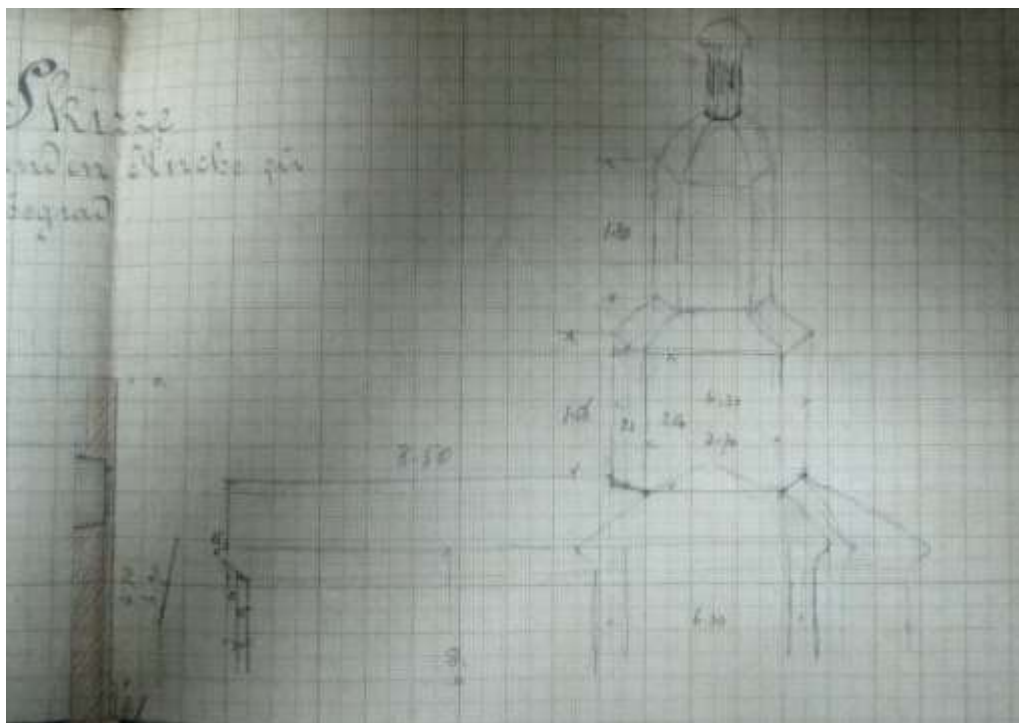
4.3 ОСТАЛИ ИЗВОРИ

- [25] Архив Босне и Херцеговине, Земаљска влада Сарајево, Грађевинско одјељење.
- [26] Љетопис Српске православне парохије у Зеници 1914–2002 (необјављен рукопис).
- [27] Регистар к Митрополијској архиви за године 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908. и 1909, год. 1906; Епархија зворничко-тузланска.
- [28] *Сарајевски лист*.
- [29] *Вошњак*, календар за просту godinu 1899, Шематизам свијех области у Bosni i Hercegovini; Sarajevo 1898.
- [30] *Босанско-херцеговачки источник*, мјесечни духовни часопис за црквено-просвјетне потребе српско-православног свештенства у БиХ.
- [31] *Босанска вила*, лист за забаву, поуку и књижевност, Сарајево

ПРИЛОЗИ

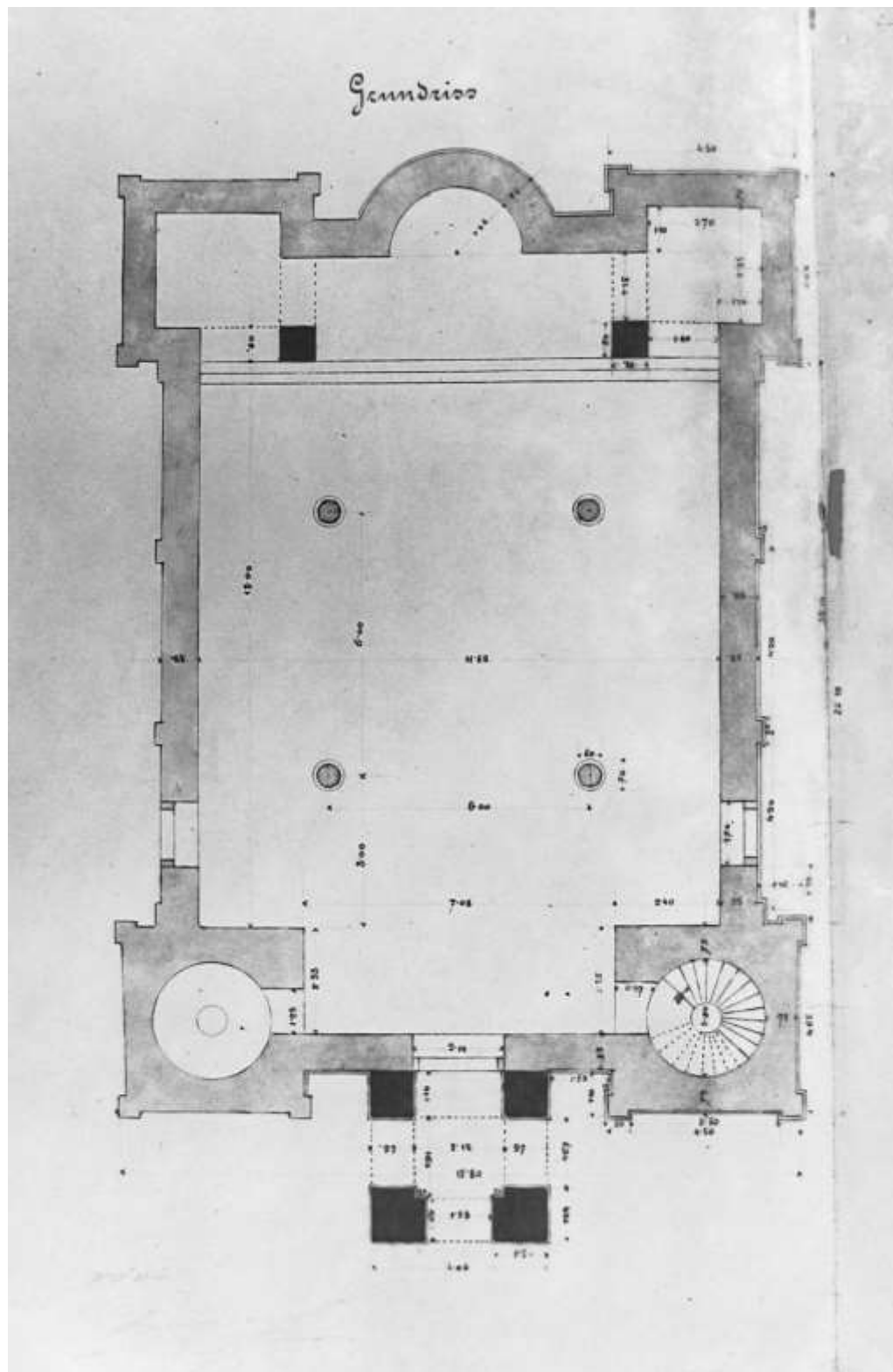

Слика 1. Основа цркве у Вишеграду, 1882.

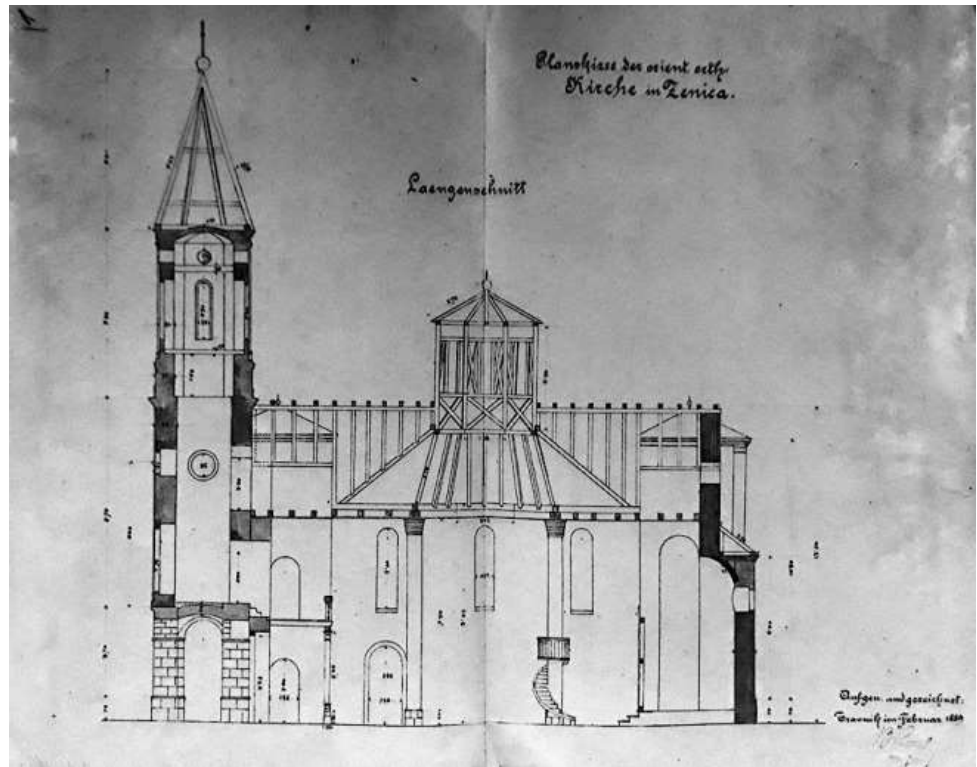

Слика 2. Купола цркве у Вишеграду, 1882.

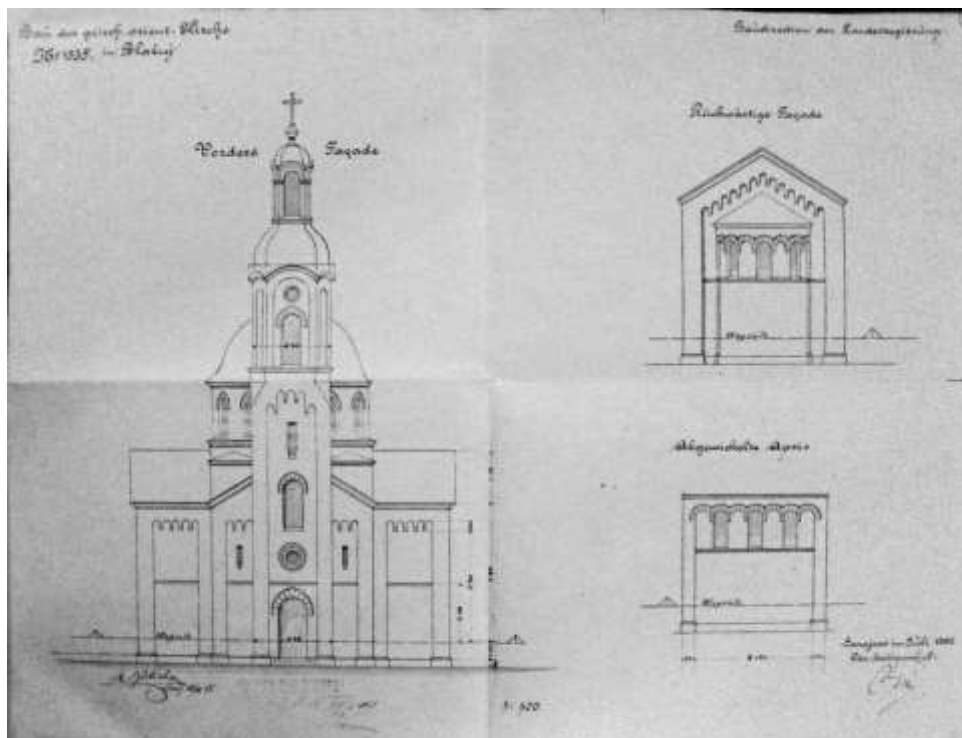

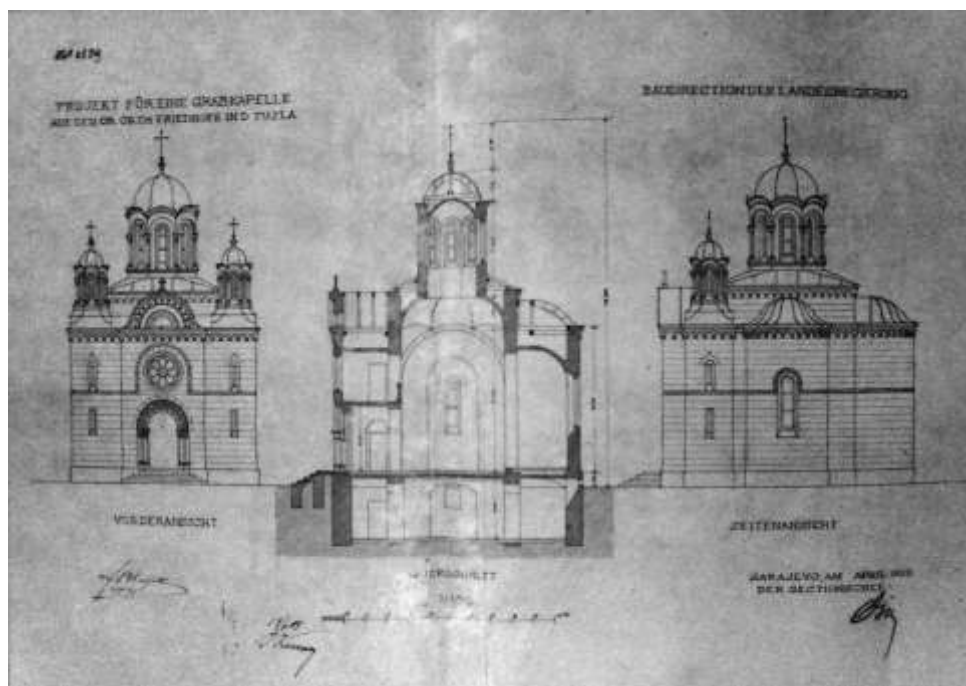
Слика 3. Основа цркве у Зеници, 1889.

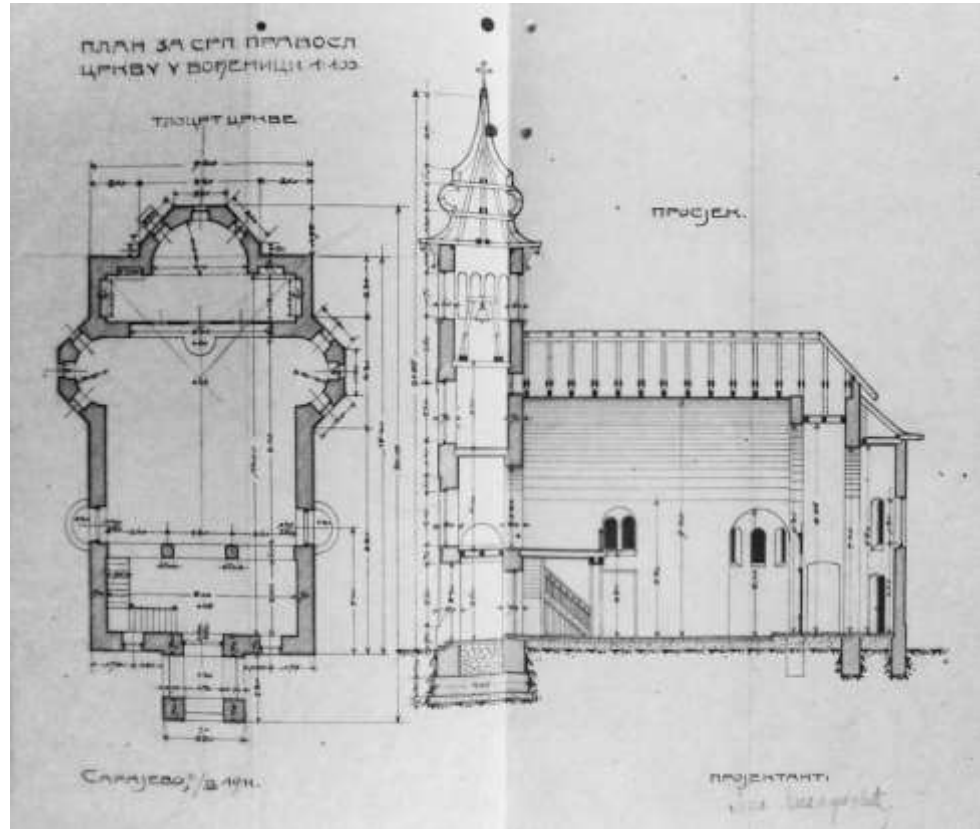
Слика 4. Подужни пресјек цркве у Зеници , 1889.

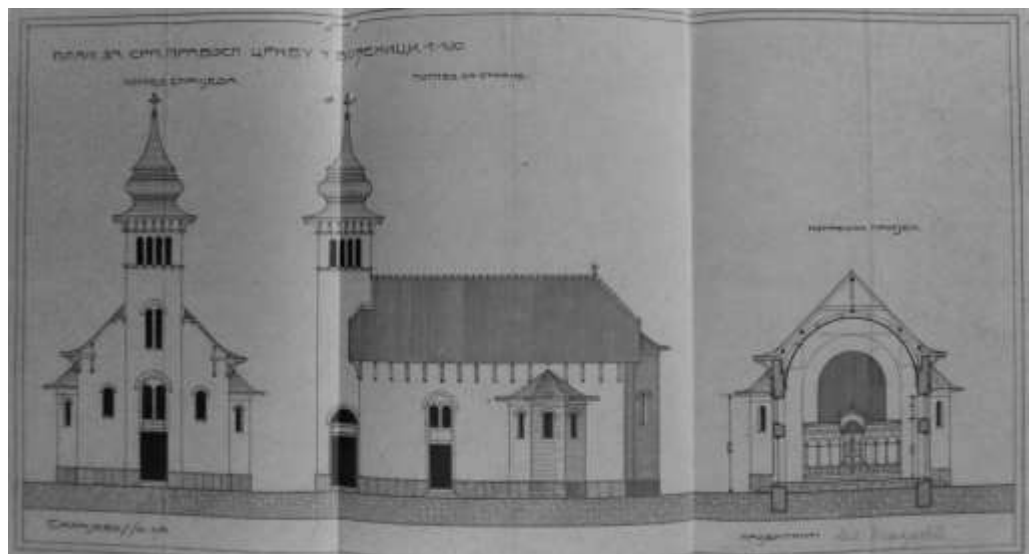
Слика 5. Фасаде цркве у Блажују, 1895 – 96.

Слика 6. Пројекат цркве у Трновцу, 1899.

Слика 7. Основа и подужни пресјек цркве у Вођеници, 1911.

Слика 8. Западна и јужна фасада и попречни пресјек цркве у Вођеници, 1911.